

а загалом Україна зазнала страшної господарської руїни, яку не виправила до кінця 30-х рр.

В українських селах 1933 р. зникли коти і собаки. Їх поїли голодні селяни, а тих, що вижили, „мочили“ заготовельні контори за вказівкою високопоставлених „Шарикових“. 28 грудня 1933 р. заступник наркома зовнішньої торгівлі М. Фрумкін інформував уповноваженого Наркомзовнішторгу УСРР М. Каттеля про те, що в Україні протягом 1931 р. було заготовлено 731 тис. собак та 670 тис. котів, протягом 1932 р. відповідно – собак 726 тис., котів 697 тис., а за 11 місяців 1933 р. 647 тис. собак та 938 тис. котів. Він вимагав виконання чергових планових завдань: 1 млн. котів та 800 тис. собак. Селами бродило багато бездомних котів, тому „наркомторгівці“ раділи з того, що їх можна було без перешкод відстрілювати у 1933 р., позаяк бездомна собака була легкою добичею живодерів. Голодні селяни платили 20–30 крб. за кішку, тому чинили опір новоявленим заготовельникам. Райвиконкоми та сільські ради також виявляли незадоволення, бо у 1933 р. розвелося дуже багато мишей: нікому було воювати з ними. Заступник уповноваженого Наркомзовнішторгу СРСР при уряді УСРР Г. Львов просив Фрумкіна зменшити план, збалансувати „собачо-кошачу“ статистику – по 300 тис. на кожну породу. Дніпропетровський облвиконком заборонив їх заготовлю, тому що „майже повна відсутність котів по селах дуже перешкоджає боротьбі з мишами“. Котяче та собаче хутро експортували, маючи з того валюту.

„ТОРГСИНИ“: ЗОЛОТО ПАРТІЇ

Жовтневий переворот 1917 р., крім його геополітичних трансформацій, виявився взірцем масового пограбування золотого запасу Російської імперії, позаяк шляхом масових реквізицій ним заволоділа більшовицька Росія. Лише в кладових Казанського сховища було вилучено 330 т, а Нижнього Новгороду 200 т золота. За так званий економічний Брест, радянська Росія відвантажила Німеччині 93 т коштовного металу. Створення та утримання Червоної армії, „експорт революції“, забезпечення діяльності надзвичайних карально-репресивних органів, фінансування

лояльності урядів європейських країн та визнання ними радянської влади, підтримка лівих партій за кордоном, боротьба з опозиційними групами в Комінтерні, закупівля зброї, техніки, продовольства – вимагали колосальних витрат. Так, у 1920 р. Виконком Комінтерну одержав від уряду РСФРР 2,6 т золота на суму понад 2 млн. золотих крб. Вивезення золота відбувалося переважно через Прибалтику, яка стала для радянського уряду своєрідним „золотим вікном“ до Європи протягом 1920–1921 рр. вдалося напівлегально переправити 500 т дорогоцінного металу. Його збували за низькими цінами, а натомість купували політичний товар – визнання країни Рад, хоча завозили і промислові товари.

Сподіваючись на світову пролетарську революцію, на її перманентність, більшовики не шкодували золотого запасу „ненависного царського режиму“, але воєннокомуністичний принцип їхньої дипломатії викликав дефіцит золота. Його видобуток в Росії у 1920 р. становив 2,8 т, а на початку 1921 р. 2,5 т. Контроль за його витратами перебрало на себе політбюро, а обліком займався особисто Ленін. Проголошуючи неп, він не скасував державної монополії на видобуток золота, однак дозволив пошукову та видобуткову діяльність кооперативним товариствам, артілям „старателів“ на умовах концесій. Одночасно відбувалося масове вилучення церковних коштовностей, які також спрямовувалися на внутрішні та зовнішньо-економічні потреби більшовицького режиму. Восени 1921 р., враховуючи голод та соціальну скруту, уряд започаткував систему закупівель золота, платини, валюти у населення, проте вона не дала тоді бажаних наслідків.

Золота лихоманка сталінського „розливу“ розпочалася наприкінці 20-х рр. з чергового пограбування церков, яке супроводжувалося оскраженілою атеїстичною пропагандою. В архівах України збереглися документи, які свідчать про масове закриття церков в українських містах і селах протягом 1928–1930 рр., а також в роки нестерпного голоду. На „переплавку“ відправляли дзвони, золоте і срібне церковне оздоблення, реліквії, хрести, посуд, намагаючись занастити людську душу „войовничим безвірництвом“. Зруйновані храми перетворювали на колбуди, хати-читальні, склади для вилученого у селян хліба. Церковного

майна виявилось замало, тому вигадали набагато радикальнішу форму – торгівлю побутовим золотом через державну систему спецмагазинів. Валютний дефіцит і водночас захмарні плани промислового будівництва змушували партійне керівництво шукати нових золотих родовищ, але не в Сибіру, а в зернових районах країни шляхом впровадження карткової системи розподілу продовольства, перегляду установ з централізованим постачанням, позбавляючи його дитячих закладів, педагогів, систему освіти та запровадження хлібозаготівельної повинності в українському селі.

Історія формування системи торгсину (рос. мовою – торговля с иностранцами) розпочалася влітку 1930 р. з контори Мосторгу, яка займалася забезпеченням товарами іноземних матросів в радянських портах та продажем різного антикваріату. Послугами торгсину користувалися іноземні фахівці, які займалися спорудженням фабрик та заводів в УСРР. 4 січня 1931 р. було засновано Всесоюзне об'єднання торгівлі з іноземцями, а вже 14 червня до прилавку допустили „совграждан“, якщо вони мали монети царського карбування. Їх випуск припав на 1897 р. Саме тоді було випущено 11,9 млн. монет номіналом 15 крб., з них весною 1918 р. було захоплено більшовиками – 9,5 млн.; 16 млн. 829 тис. штук з номіналом 7 крб. 50 коп., з яких у 1918 р. реквізували 14 млн. 850 тис. одиниць; 5 млн. 372 тис. монет номіналом 5 крб., проте було забрано 2 млн. 100 тис. На руках залишилось понад 7 млн. монет царського карбування зразка 1897 р., тобто перспектива для їх вилучення приваблювала більшовицьких фінансистів.

Для збільшення золотого фонду СРСР вирішили вдатися до заготівель побутового золота через систему торгсину. Її ініціатором виявився директор московського універмагу №1 Юхим Курлянд, запропонувавши Наркомзовнішторгу здійснювати подібні операції, а 3 листопада 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) видало офіційну директиву про обмін побутового золота на продукти харчування та промтовари. Всесоюзна контора мала філіали в Одесі, Харкові, Києві, обслуговуючи українською мережею торгсину переважно іноземців, якою керував уповноважений Московської контори. Весною 1932 р. магазини торгсину діяли в обласних центрах, а також в деяких районах УСРР. Поча-

ла формуватися всеукраїнська система торгсину. 30 січня 1932 р. виникло Дніпропетровське відділення, яке 1 квітня реорганізували в облконтору, що мала власні магазини в дев'яти районах. У квітні розпочала діяльність і Харківська облконтора торгсину, а 29 червня 1932 р. Українська економічна нарада (УЕН) прийняла постанову „Про утворення Всеукраїнської контори торгсину“. Вона підпорядковувалася уповноваженому Наркомзовнішторгу при РНК УСРР, тобто була філіалом всесоюзного об'єднання. Його завданням було обслуговування іноземних представництв, туристів, пароходів та громадян, які прибували до СРСР. В актах обстеження торгсинівської системи експертами Народного Комісаріату Робітничо-Селянської Інспекції знаходимо таке політико-економічне обґрунтування необхідності її роботи: „В період реконструкції нашого народного господарства, коли ми ще вимушені будемо завозити з-за кордону різне обладнання, мобілізація всередині країни ефективної валюти відіграє колосальну роль, одночасно з цим, вилучення побутового золота, яке після революції втратило своє побутове значення і як предмету прикрас (обручки, сережки, браслети, хрести і т. д.) в руках утримувачів – вони не мають споживчої вартості, проте золото свою цінність зберегло, тому його необхідно зібрати за допомогою системи „торгсину“ і направити на службу інтересам пролетарської держави“. В доповідній записці управляючого Харківської облконтори „Торгсин“ від 3 листопада 1932 р. до облвиконкому зазначалося, що система зосереджувала свою діяльність на мобілізації валюти, золотих монет, побутового золота. 10 грудня 1932 р., коли голодували все сільське і значна частина міського населення України, політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову „Про роботу „Торгсину“, якою передбачалося запровадження в структурі ЦК посади управляючого облконторами та їх заступників, а до обкомівської номенклатури прирівнювалися директори великих універмагів та баз.

Кадровий склад системи ВУК „Торгсин“ вирізнявся соціальним та національним походженням, наявністю малокваліфікованого обслуговуючого персоналу, хоча бажаючих отримувати торгсинівський продпайок було чимало. Весною 1932 р. Всеукраїнська та Харківська контори разом з магазинами налічували 187 штатних працівників, з них 20 членів партії, 9 комсомольців,

54 робітники, 9 висуванців, серед яких з вищою освітою було троє, середню мали 72 особи. За національним складом „торгсинівські кадри“ представляли: 99 – євреїв, 56 – українців, 40 – росіян, двоє – німців, інших національностей – чотири. Їх постійно звільняли за різні порушення, а зменшення натурального пайка викликало самоплив робітників магазинів, баз та лавок.

Система торгсину в УСРР переживала організаційний та фінансовий бум саме в апогей голодомору. Якщо весною вона мала в Україні 26, восени 1932 р. 50, то станом на серпень 1933 р. 255 магазинів. Зокрема, в Харківській 47, Київській 58, Одеській 42, Вінницькій 46, Дніпропетровській 27, Чернігівській 20 та в Донецькій області 11 магазинів. Їх відкривали в містах, які мали активний транспортний зв'язок. Так, Коростенське відділення представляли осередки в Овручі, Малині, Олевську. Збільшення магазинів вимагало відповідного кадрового забезпечення „працівників прилавку“. У 1932 р. їх загальна кількість, незважаючи на звільнення та плинність, становила 1420 чол., з них вищу освіту мали 32 чол., а решта – „низчу“. Причини звільнення були різними: за „обважування“, спекуляцію, крадіжку, прогули, за підробку бухгалтерських документів, самочинне підвищення цін. Наприклад, касира універмагу № 1 м. Одеси звільнили з роботи за хабар 30 доларів, одержаний від клієнта за розмін купюри в одну тисячу доларів. „Відповідальні працівники“ Чернігівської області продали в голодному 1933 р. спекулянтам 3,6 т хліба за інвалюту та золото, а на одержані кошти придбали промтовари для облпартноменклатури. В магазині торгсину пуд борошна коштував 3 крб. 60 коп., а на „чорному ринку“ – 150 крб., тому спокуса виявилася надто великою для співробітників облконтор і керівників державних установ. Директорів магазинів змінювали досить часто, але спекуляція, розкрадання й „обвішування“ покупців продовжувалися. 2 червня 1932 р. поновили видачу пайка, але винятково для „робітників прилавка“, котрий мав такий перелік продуктового набору: масло вершкове – 1 кг, копчення – 1 кг, борошно пшеничне – 3 кг, макарони – 2 кг, рис – 1 кг, консерви рибні – 3 банки, оселедці – 1 кг, сир голландський – 1 кг, чай – 0,1 кг, цукор – 1 кг, мило господарче – 1 кг і туалетне – 2 бруски. Для голодних українських селян подібний асортимент міг лише наснитися.

За розпорядженням ВУК „Торгсин“ видавали одноразову допомогу для робітників системи, ніби вони голодували. Політбюро ЦК КП(б)У звільнило „торговельну номенклатуру системи торгсину від участі у хлібозаготівельних кампаніях, тому що золотозаготівлі вважало надзвичайно важливою справою. На утримування „золотих майстрів“ у 1933 р. Вінницька облконтора виділила фонд зарплати – 826 тис. крб. Середня платня директора облконтори становила 260, заступника – 140, продавця – 94, учня – 55, контролерів на торгбазах – 100, товарознавців – 120, охоронців – 113 крб. золотом. У 1933 р. було 3418 службовців ВУК „Торгсин“, а фонд їхньої оплати праці становив у Харківській – 1,6 млн., у Дніпропетровській – 839 тис., в Одеській конторі – 879 тис. крб. золотом. Серед співробітників облконтор переважали євреї, особливо поміж економістів, бухгалтерів і завмагів. Наприклад, у Харківській конторі бухгалтерами працювали Р. М. Азарх, З. Г. Зімілевич, С. Б. Смілянський, Д. А. Зеленський, Є. А. Альтшулер. В апараті управління та в магазинах було 334 особи, з них – євреї становили 134 працівника. Для працевлаштування національне походження не брали до уваги, а соціальне перевіряли з особливою прискіпливістю, тому що в 1933 р. з роботи звільнили 116 „класово-ворожих елементів“. Для влаштування на роботу вимагали рекомендації двох членів партії та довідку про перевірку органами ДПУ. Посилення контролю й відбору співробітників не позбавило зловживань у конторах і магазинах торсину. Причинами звільнення протягом червня – липня 1933 р. були: скупка заборних книг, спекуляція, підробка документів, „самозабезпечення без чеків“, зарахування продуктів до пайка, привласнення різниці прийнятого від населення золота і зданого до банку, крадіжки, „іли за прилавком продукти“, підвищення цін. Багатьох „робітників прилавку“ судили, але службові зловживання продовжувалися. Організаційна мережа торгсину проіснувала до середини листопада 1936 р.

Восени 1931 р., коли двері торгсинівських магазинів відчинили для громадян СРСР, які пропонували карбованці з більшовицькими лідерами та символами на банкнотах, політичне керівництво запропонувало справді ефективну валюту – золото, срібло, іноземні грошові перекази. Держбанк був зацікавлений у безпосередньому надходженні валюти, позаяк дорогоцінні метали

доводилося продавати за міжнародним біржовим курсом, враховуючи той факт, що золото виявилось побутовим. Грошові та продуктово-речові перекази, які надходили в Україну з багатьох країн світу засвідчували факт поінформованості їхніх громадян про голод в українському селі. Валютні перекази потрапляли до адресата через систему Держбанку, тобто через московську контору, а продуктові – через південні порти. До березня 1932 р. усі перекази в іноземній валюті одержувала винятково Москва, тобто центральне об'єднання торгсину, а їхні адресати діставали очікувану суму через 2–3 місяці. Належна фінансова документація не реєструвалась. Упродовж лютого–квітня 1932 р. у Харкові було одержано 312 продуктових переказів від іноземних громадян на суму 2656 крб., з них 25% утримали за пересилку. Відрахування за обслуговування з проходженням переказів сягало подекуди 54% їх початкової вартості. За 1932 р. план надходження валюти не виконали, обсяги якої поквартально зменшувалися, тому в жовтні 1932 р. голова Раднаркому УСРР В. Чубар вимагав від торгсину максимального зосередження валютних засобів, визнавши план в 2,1 млн. інвалютних карбованців мінімальним. За перший квартал 1932 р. надійшло 2,6 млн., другий – 3,6 млн. третій – 3,2 млн., а в четвертому – лише 1,4 млн. валютних карбованців саме за переказами. Валюта надходила мадами сумами. Так, 8 лютого 1933 р. в листі з Африки на ім'я харків'янина Б. Полякова знайшли 10 шилінгів, а для мешканки м. Охтирки А. Парфьонові надійшов переказ із США сумою в один долар. Іноземна валюта потрапляла в Україну із США, Канади, Африки, Європи, Скандинавії, Китаю, хоч і мізерними долями (від 3 доларів до 5 фунтів стерлінгів, від 35 марок до 50 франків). Для монгольських тугриків видавали заборні книжки та бони на суму лише 100 крб. Протягом 1933 р. Дніпропетровська облконтора одержала грошових переказів на суму 600 тис. крб. Із США тоді надійшло 185 тис. грошових переказів на 2,3 млн. крб., з Великобританії понад 11 тис. переказів на 136 тис. крб., з Франції 21 тис. на 308 тис. крб., з Німеччини 57,4 тис. на 482 тис. крб., з Литви 2 тис. на 26 тис. крб., з Польщі 40 тис. на 436 тис. крб., з Палестини 26 тис. на 210 тис. крб., з Туреччини 1,1 тис. на 21 тис. крб., з Італії 432 перекази на 6,6 тис. крб., з Чехословаччини 1,6 тис. переказів на 20 тис. крб., а разом в Ук-

раїну надіслали 376 тис. грошових переказів на суму 4,3 млн. крб. Діяла так звана „гітлерівська допомога голодуючим німцям України“, якою особисто опікувався сам А. Гітлер, переказуючи власні кошти.

Українці за кордоном рятували українських хліборобів, євреї Палестини дбали про євреїв, німці Німеччини та США переймалися проблемами німців-колоністів. Заступник наркома зовнішньої торгівлі Л. Германов (Фрумкін), наповнюючи валютний фонд, дозволив торгсинівським структурам оренду і продаж квартир за валюту в Москві, Ленінграді, Тифлісі, Харкові, Ростові, Києві, Мінську, Вінниці. За валюту продавали лише „совгражданам“ – членам житлової кооперації, а іноземцям дозволяли оренду за погодженням з НКВС та Наркоміноземсправ на термін не більше 3-х років. Валюта потрібна була не лише для індустріалізації, а також для підтримки комуністичних партій. У 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У виділило 60 тис. доларів для фінансування соціалістичної преси Західної України.

Основним джерелом надходження валюти виявилася злото-заготівлі системою торгсину золота й срібла у населення. Виконання валютного плану вважалося важливим політико-економічним завданням подібно хлібозаготівельним. Вилучений насильно хліб в українських селян пропонували купувати в магазинах торгсину в обмін на обрядово– побутове золото: нагрудні хрести, подружні обручки, сережки, сімейні реліквії, монети царського карбування. Золото почали приймати з січня 1932 р., тому магазини торгсину фактично перестали обслуговувати іноземців з-за величезних „голодних черг“. Пробу металу визначали „на око“, а зоото надходило досить активно саме в голодні 1932–1933 рр. Так, протягом січня 1932 р. лише два приймальні пункти системи торгсину одержали 17 кг, за лютий – 96 кг, березень – 141 кг, за квітень – 120 кг побутового золота. Наплив населення до магазинів торгсину виявився колосальним, тому виникла потреба збільшення кількості пунктів закупівлі золота. За день доводилося приймати до 800 грам, тому що в чергах перебувало сотні людей. Здатчик одержував бони, квитанцію, ордер, в яких вписувалися вага прийнятого золота та відповідна сума товару в торгсинівських карбованцях. Приймали золото за 56-ою, а записували й розраховувалися за 48-ою пробою, тому

з'являвся лишок. У деяких приймальних пунктах за день проходило 400–450 чол., які здавали обручки, сережки й інші золоті предмети, оздоблені коштовними „камінцями“. Але голодні люди забували про них, думаючи про якнайшвидшу реалізацію золотих речей на борошно і хліб. Прийомщики, а ними, зазвичай, були колишні ювеліри, крім продовольчого пайка, мали так званий „припек“ – різницю між прийнятим у населення та зданим до банку золотом. Траплялося, що він становив 2–3 грами на 1000 грам зданого дорогоцінного металу. За січень–квітень 1932 р. „припек“ досяг 2,3 кг від 374 кг заготовленого скупниками побутово-обрядового золота. Досить частими були випадки зловмисного фальшування фінансовими документами, відтак золото залишалося в кишенях прийомщиків, які вихвалялися тим, що мають „закусити і випити“. У 1933 р. сумнозвісний „припек“, як наслідок невиклат та фальшування „золотих справ майстрів“, становив близько 7 т чистого золота. У містах, крім голодних дітей, які вимагали хліба, зосереджувалися „величезні і потворні“ черги дорослих, можливо, їхніх батьків, які прагнули щонайшвидше реалізувати весільну обручку на пуд борошна. В Харкові за вересень – початок жовтня 1932 р. до приймальних пунктів надійшло 380 кг побутового золота, хоча планом передбачалося „заготовити“ 920 кг. Обсяги „золотодобування“ фіноргани планували в інвалютних карбованцях. Однак, враховуючи досвід хлібозаготівель, уряд встановлював подекадний, помісячний, поквартальний і щорічний план мобілізації валюти, основним джерелом надходження якої виявилось обрядово-побутове золото та срібло.

Для того, щоб з'ясувати фізичний зміст реалізованого золота і срібла в інвалютних карбованцях, необхідно було знати ціну одного грама дорогоцінних металів, яку виставляли скупщики системи торгсину, а також ціни світового ринку. Перша половина золото-срібних операцій 1932 р. відбувалася хаотично, але колосальна пропозиція дорогоцінних металів від населення зумовили власну цінову політику. В грудні 1932 р. за грам срібла (брухту) 84 проби давали 1 крб. 25 коп., а так зване „банківське срібло“, тобто монети старого карбування, коштували: від 1 крб. 15 коп. до 1 крб. 30 коп. Дореволюційний карбованець містив 18 грам срібла, а його лігатурна вага – 20 грам. Монети від 10

до 50 коп. мали 1,8–9 грам срібла. На Нью-Йоркській біржі за 1 грам срібла давали 1 крб. 80 коп., відтак один карбованець старого карбування, куплений за 1 крб. 30 коп. у голодних людей, давав торгсину „вагомий“ прибуток. Торгсин платив за срібло значно менше світових цін, тому що ціна срібла порівняно з дореволюційними роками зменшилася втричі, що, власне, спонукало населення здавати саме золото. В Нью-Йорку за 1 кг срібла платили 17 крб., а за 1 кг золота –1300 крб. Тому валютні плани, враховуючи світові ціни, можна відчутти на „вагу золота“, а сума мобілізованої у такий спосіб валюти, якщо розділити її подушно серед померлих від голоду українських хліборобів, засвідчує ціну їхнього життя в грамах золота. Вся система торгсину нагадувала жажливий аукціон, на терезах якого зважували життя і смерть українських селян, позаяк декілька золотих грамів від нагрудного хреста чи шлюбної обручки не рятували родину селянина, яка нестерпно голодувала упродовж двадцяти місяців.

Вражає техніка прийомки золота, тобто ювелірних та художніх виробів, предметів побуту, золото-піску, самородків, сережок, весільних обручок, нагрудних хрестів, сімейних реліквій, монет, орденів тощо. Вони підлягали переплавленню та формуванню злитків. Прийомщик перевіряв метал азотною кислотою, щоб з'ясувати його властивість, а згодом зважував та визначав пробу. Переконавшись в тому, що то є золото, клав до запломбованої скриньки. Партії побутового золота відправляли до Управління коштовних металів та інвалюти Держбанку, котрий через Наркомзвнiшторг реалізовував на різних біржах світу. Траплялося, коли прийомщики їздили селами, заготовляючи побутове золото.

У січні 1932 р. ВУК „Торгсин“ визначила валютний план–16,7 млн. крб., а УЕН при РНК УСРР збільшила його до 18,5 млн. крб., хоча фактично виконали 59,3% планового завдання, тобто „мобілізували“ 10,9 млн. крб. За виконанням валютного плану спостерігали в політбюро ЦК КП(б)У. Так, 10 грудня 1932 р. ВУК „Торгсин“ одержала від ЦК КП(б)У до виконання план мобілізації золота й інвалютних ресурсів у 1933 р. на суму 35 млн. крб.“ Сам П. Постишев у липні 1933 р. заборонив використовувати співробітників торгсину на хлібозаготівлях, тому що „мобілізація валюти“ вважалася важливим державним

завданням. Спочатку масово і насильно позбавляли селян хліба, а тоді змушували купувати його в обмін на золото. Темпи помісячного виконання плану надходження валюти свідчили про нереальність методів форсування. Так, протягом січня 1932 р. надійшло – 537 тис., у лютому – 816 тис., у березні – 1,1 млн., у квітні – 1,2 млн., в травні – 1,3 млн. крб. Основне навантаження припадало на контори в Одесі, Києві, Харкові (9 млн. крб.), а після збільшення плану „золотозаготівель“ Всеукраїнською конторою до 16,7 млн. крб. його „розверстали“ по інших містах – Вінниці, Дніпропетровську. В Одесі контора торгсину купила коштовностей на 1,7 млн., в Харкові 3,2 млн., у Києві 1,5 млн., у Вінниці 0,7 млн., у Дніпропетровську 0,5 млн., в Маріуполі на 188 тис. крб. Половину надходження валюти становило побутове золото. Зазначу, що у 1932 р. Московська контора, яка мала зовсім інші можливості, „заготовила“ золота на 4,6 млн. крб.

Ефективна валюта, тобто грошові та продуктивні перекази, валютнообмінні операції інтуристів, посідали вагоме місце серед джерел надходження, але основними залишалися золоті монети та золото. В Одесі та Харкові питома вага надходження валюти від реалізації обрядово-побутового золота сягала 44–47%, що значно вище від союзної системи торгсину. Золотомонети становили 14,4%, а золото (брухт) – 35,8% за гального валютного плану, тобто торгівля селянським хлібом за „валютні цінності“ виявилася досить ефективним засобом мобілізації коштів. Виконання плану скупки побутового золота припадає на зимово-весняні місяці 1932 р., тобто найтрагічніші роки голодомору, а протягом літа вдалося досягти лише 65% завдання.

Отже, золота амплітуда заготівель залежала і від масштабності голоду. Золотозаготівлі 1933 р. вирізнялися від попереднього року обсягами і темпами. План накопичення валютних цінностей голодного лихоліття сягнув 122 млн. крб., з них для ВУК „Торгсину“ – 28 млн. крб., для Московської контори – 29 млн. крб. За джерелами надходження валютний план першого кварталу 1933 р. розподілили таким чином: побутове золото становило 26 млн. крб., золото-монети – 22 млн. крб., срібло – 40 млн. крб., грошові перекази 14 млн. крб., а решту портові операції. Планували „стягнути“ 32,2 млн. валютних крб., тому „роз-

верстали“ план по облконторах: для Північного Кавказу – 300 тис., для Москви – 7 млн., для Харкова – 2,4 млн., для Києва – 2,5 млн., для Вінниці – 1 млн., для Дніпропетровська – 1,1 млн., для Маріуполя – 250 тис., для Всемолдавської контори торгсину – 50 тис. крб. У 1931 р. через систему торгсину викачали 6 млн. крб., в 1932 р. – 49,2 млн. крб., в 1933 р. – 106,3 млн. крб., але саме упродовж голодного року 75,2% всіх надходжень становили дорогоцінні метали – золото, срібло, монети. Срібло почали приймати лише з грудня 1932 р., придбавши його на суму 23 млн. крб. або 21,6% всієї реалізації інвалюти системою торгсину. Золото становило 36–38%, золоті монети старого карбування – 15–18% від загальної суми валютних надходжень, залишаючись головним джерелом валютної мобілізації.

Надходження золота в 1933 р. в 2 рази з лишком перевищило показники 1932 р., тому що основним постачальником золотих монет стали саме селяни. За грам їхнього золота платили 1 крб. 29 коп., а за грам срібла – 1 крб. 4 коп. В 1933 р. торгсин „працював“ головним чином з сільським населенням, котре вичерпало резерви побутового золота, якого було обмаль, і почало віддавати золоті монети. Внутрішні джерела надходження інвалюти дали 86 млн. крб., а так звана ефективна валюта – 20 млн. крб. від загальної суми 1933 р. За весь час діяльності системи торгсину „найсприятливішими“ виявилися саме 1932–1933 рр., тобто період голодомору, коли золото від селян потекло до приймальних пунктів обласних контор та районних відділень ВУК „Торгсин“. Організатори системи торгсину, а до них слід віднести ЦК ВКП(б), Наркомзовнішторг та Держбанк, прагнули витворити механізм надходження інвалюти саме з-за кордону, але зосередилися на максимальному вилученні внутрішніх валютних цінностей у населення, яке мало на руках побутове золото – „живу валюту“, але приховувало її, налякане арештами ДПУ.

Апогей голодомору припав на першу половину 1933 р., яка стала долиною масової смерті українських селян, а для торгсину періодом ефективного вилучення побутового золота. Протягом першого кварталу в Україні його було куплено на 6,5 млн., у другому на 8,5 млн., у третьому 5,6 млн. крб., а за 9 місяців близько 21 млн. крб., що значно перевищувало заготівлю валюти елітної Ленінградської контори. Голодний 1933 р. вирізнявся

ваговими показниками заготовленого золота. Якщо протягом 1932 р. торгсін купив в обмін на хліб 21 т, то у 1933 р. 44,9 т побутового золота.

Черговий план валютних надходжень у 1934 р. становив 22 млн. крб., який, на переконання уповноваженого Наркомзовнішторгу в Україні М. Каттеля, був – „напевно недосяжним“. Якщо у четвертому кварталі 1933 р. „заготовили“ 4,3 млн. валютних крб., то в наступному році майже вдвічі менше. Однак, враховуючи суму четвертого кварталу, в 1933 р. „видобули“ шляхом скупки побутового золота та срібла 24,7 млн. крб. валютних цінностей, тобто 88,3% планового завдання. Протягом 1934 р. через торгсін вдалося „заготовити“ золота, срібла, інвалюти, діамантів на 16 млн. крб., хоча побутове золото дало лише 27% надходжень.

Зменшення золота в приймальних пунктах торгсину спостерігалося вже восени 1933 р., коли відсоток хлібозаготівель в колгоспах відповідав нормам хлібофуражного балансу, а колгоспники одержали натуральний аванс на трудодні. За вересень – жовтень 1933 р. периферія торгсину дала 37,5%, а 62,5% валютних надходжень забезпечили облконтори. Селяни, котрі дожили літа, вичерпали свої золоторесурси, яких було обмаль, а відносно врожайний рік подарував надію на порятунок. Керівництво Чернігівської облконтори торгсину інформувало 31 серпня 1933 р. управління дорогоцінних металів Держбанку про обставини зменшення надходження золота від селян: „Починаючи з 1-го серпня, ми мали в області різке зниження надходжень валютних цінностей, куплених через торгсін. Якщо в червні ми мали пересічно на кожну декаду по 160 тис. крб., то за першу декаду серпня ми мали всього лише 78 тис. крб., менше 50% однієї липневої декади. Таке різке зниження пояснюється головним чином зменшенням потреб населення в продуктах харчування у зв'язку з появою овочів та хліба нового врожаю“. Було запропоновано продавати через систему торгсину картоплю, особливо в містах, тому що держава офіційно скасувала право торгівлі нею до 15 жовтня, тому міське купувало її за золото та срібло. Отже, у голодний 1933 р. селяни розлучилися назавжди з сімейними реліквіями золото-срібного гатунку, з монетами срібного та золотого змісту.

Починаючи із серпня 1933 р., коли крива золотонадходжень почала падати, держава дозволила скупку діамантів в трьох міс-тах – Москві, Ленінграді, Харкові. Ціни на діаманти були від-носно високими, якщо порівнювати з цінами на побутове золо-то. За один карат, що мав фізичні дефекти, торгсинівські „фа-хівці“ давали 12–25 крб., якщо вони виявилися круглими, а за продовгуваті –15–35 крб. Чим важчим був діамант, тим вищою була ціна. Чисті діаманти коштували від 130 до 260 крб. за карат. Їх відвозила до Держбанку не служба фельдзв’язку міліції, а Наркомату зв’язку, що відправляв вантаж зі штемпелем – „особ-ливого значення“. Власниками фамільних діамантів було міське населення, яке замовляло їх за кордоном до революції 1917 р., а також вклало всі свої збереження в дорогоцінні прикраси в роки більшовицької націоналізації промисловості. За чотири місяці „діамантових операцій“ на рахунок торгсину надійшло 600 тис. крб., з них 243 тис. крб. було реалізовано за кордоном. На почат-ку 1934 р. „діамантова бригада“ торгсину одержала 13 тис. крб. премії за успішну торгівлю „коштовними камінцями“.

З метою „видобутку“ іноземної валюти було засновано Все-союзне об’єднання для експорту („Антикваріат“). В 1932 р. за кор-дон відправили різних творів мистецтва, старовинних коштов-ностей вартістю 2,6 млн. крб., а в 1933 р. – 3,2 млн. крб. Вони зо-середжувалися переважно в Німеччині, хоча серед країн – спо-живачів антикваріату з СРСР були Англія, Франція, США, Шве-ція, Голландія, Фінляндія, Італія, Австрія, Данія, Польща, Чехо-словаччина та інші.

Політика заготівель хліба і золота, основним чинником яких стала торгівля борошном за валюту, мала єдину мету – мобілі-зацію валютних цінностей. Селяни, одержавши в приймальних пунктах квитанції, ордери, бони, поспішали до магазинів торг-сину. Наявність біля них величезних черг свідчила про „отовар-ювання“ бонів та ордерів за курсом торгсинівського карбован-ця (один до 55 звичайних). В обмін на золото купували переваж-но борошно, крупу, цукор, жири. Борошно відпускали тарою один пуд 20 фунтів. НК РСІ, обстеживши діяльність торгсину, зробив у звіті такий висновок: „Коли немає борошна та круп – немає черг“. Існувала таємна інструкція: „Не давати обіцянок покупцям на швидке одержання цих продуктів“. В магазинах

накопичувалася велика кількість „не отоварених квитанцій“. Так, у Харкові в грудні 1932 р. торгсин заборгував покупцям продуктів на 76 тис. крб. лише за ордерами грошових переказів, а по золоту 15 тис. крб., тобто вони не одержали жаданого хліба. „Принесла селянка хрест та сережки, – повідомлялося в акті перевірки роботи Донецької облконтори торгсину, – проте у нас часто не буває борошна, а громадянка, якій довелося повернути золото, напевно, сподівалася купити борошна, але коли згодом борошна не виявилось, вона навмисно зчинила такий галас, щоб їй повернули золото. Вона заявила, що за її золото дали менше, ніж треба, тобто оцінили золото менше вартості“. Таких випадків, як свідчать акти перевірок системи торгсину, було безліч. Сумнозвісний „припек“, котрий одержували скупщики від різниці прийнятого та зданого в банк золота, коштував життя сотням українських селян, які, не дочекавшись хліба, поверталися додому. Отримавши в приймальному пункті квитанцію за продане торгсину золото, його власник мав одержати в магазині продукти через три дні, а доводилося чекати тижнями. Велика затримка спостерігалася з грошовими переказами, які надходили з-за кордону через Москву. Траплялися „випадки“, коли в товарних ордерах, замість цифри 2,3 кг, виявляли 0,3 кг, тобто працівники прилавка просто нахабно і цинічно викрадали селянське обрядове золото. Політику ціноутворення визначала Москва, тобто Всесоюзне об’єднання „Торгсин“. Так, борошно в магазині торгсину коштувало 25 коп. золотом за кілограм (на ринкові 7–9 крб.); пшона – 12 коп. (4–5 крб.). В магазинах був великий вибір одягу, текстилю, посуду, „колоніальних товарів“ (цитрусових, чаю). В один з магазинів навіть завезли чашки „з видом на Кремль“, але ні кремлівські вежі, ні гумові галоши, ні цейлонський чай – не вабили селян, які вимагали винятково борошна, круп, солі. Продовольча група товару, реалізованого в першому кварталі 1932 р. торгсином, становила 72%, восени того ж року – вже 89% від загального обсягу товарообороту. В червні–серпні 1932 р., коли голод набрав масового характеру, вся українська мережа торгсину „седіла без борошна, круп, жирів“, а селянам тоді пропонували тульські самовари замість хліба. 14 січня 1933 р. Всесоюзне об’єднання „Союзмука“ інформувало НК РСІ про відвантаження для системи ВУК „Торгсин“

9487 т борошна, в тому числі до Одеси – 1246, до Артемівська – 141, до Харкова – 3490, Дніпропетровська – 719, до Києва – 1040, тобто 5641 т, а решту мали ще надіслати. Тонна борошна коштувала від 160 до 370 крб., тому будь-яка селянська родина не мала „золотоможливості“ на її придбання в магазині торгсину. В першому кварталі 1933 р. продовольчі товари в магазинах торгсину становили 94% товарообороту, а протягом року – 92%, тобто виразно позначився вплив голоду в Україні.

Назва „торгсин“ втратила своє початкове призначення, тому що черги голодних українських селян „відбили“ всяке бажання іноземців відвідувати магазин. „Незважаючи на те, що ми ніби повинні були мати справу з іноземцями, про що засвідчує назва „Торгсин“, – зазначалося в одному з актів перевірки НК РСІ весною 1932 р., – а насправді виходить зовсім навпаки, що ми більше обслуговуємо селян“. Постачанням іноземних робітників та інженерів, які працювали на будівництві промислових об'єктів в 1932–1933 рр. в Україні займалася система „Інснаб“, яка підпорядковувалася Народному комісаріату постачання УСРР. Влітку 1933 р. в Україні працювало 490 зарубіжних спеціалістів, 509 кваліфікованих робітників, 219 осіб допоміжного персоналу та 4524 члени їхніх сімей. Вони були очевидцями „голодних черг“ пухлих українських селян, але вимагали від співробітників „Інснабу“ не борошна, а швейцарського сиру, кави, вершків, білого хліба, молока, фруктів, овочів. Зокрема, 29 іноземних фахівців, які працювали в Кривому Розі, просили саме білого хліба, „тому що від чорного хліба трапляється багато захворювань“. Серед клієнтів магазинів закритого типу системи „Інснаб“ були громадяни Австрії, Німеччини, Італії, Швеції, Фінляндії, США, Польщі, Канади, Голландії, а за фахом – інженери, фізики, хіміки– коксовики тощо. Вони не лише допомагали споруджувати різні технологічні лінії безпосередньо на металургійних заводах гірничо промислового району України, а також були консультантами і співробітниками наукових установ. Грошові перекази, які надходили з-за кордону, адресувалися переважно іноземним фахівцям. Німецькі робітники, споруджуючи завод „Плуг та молот“ в Миколаєві, звернулися з листом до ЦК ВКП(б) 28 березня 1932 р. про дозвіл отримувати одяг та продукти з Німеччини. Відповідь надійшла одразу:

„Даючи іноземцям подібний дозвіл, згодом можна було б прочитати за кордоном в соціал-фашистських газетах: „Харчі та інші предмети першої необхідності отримували з-за кордону, щоб не терпіти голоду та зубожіння, з цього видно, як живуть російські робітники“.

Якщо в „інконтингенту“ чорний хліб викликав хворобу, то в українських селах помирили мільйони селян від його абсолютної відсутності. Навіть придбавши в торгсинах хліб, віддавши золотий нагрудний хрест чи обручку, селяни не могли скористатися ним, тому що їх арештовували органи ДПУ. Селян, які здавали до приймальних пунктів золоті монети, затримували одразу. Чекісти вимагали формувати списки „золотоздавачів“ з адресами та прізвищами. Директорів торгсинівських магазинів зобов'язували переказувати валютні цінності у фонд індустріалізації. Подібні дії та арешти траплялися в Києві, Чернігові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі. На час арешту черги швидко зникали, а серед селян, як зазначалося в рапорті Всесоюзного об'єднання торгсину наркому фінансів Г. Ф. Гриньку в жовтні 1932 р., виникала думка: „Торгсин – ловушка для здатчиків золота“. В арештованих забирали квитанцію на одержання товару, а селян відпускали з порожніми торбами до голодних дітей. Вилучене у них золото „переплавляли“ на валюту, залишали для зубопротезної промисловості, хоча і вона з грудня 1932 р. почала переходити на сталеві „жувальні“ конструкції. В 1932 р. Москва використала на зубопротезування 15 213 кг золота, а в січні 1933 р. – 3757 кг.

Таким чином, система торгсину заснована 1930 р., мала б обслуговувати іноземних громадян (туристів, фахівців, торгфлотівців різних країн), але у 1932–1933 рр. була використана переважно для мобілізації валютних цінностей в межах СРСР. Викачка хліба і золота відбувалися одночасно. Держава, насильно позбавивши селян хліба, запропонувала купувати його за валюту та золото через систему торгсину. Хлібозаготівлі та золотозаготівлі відбувалися за принципом рознарядки, які вирізнялися небувалим цинізмом та зухвальством конкретних виконавців. За торгсинівську валюту держава придбала обладнання для 10 „велетнів“ перших сталінських п'ятирічок: Горьківського автозаводу, Сталінградського, Челябінського та Харківського тракторних

заводів, Уралмашу, Кузнецькбуду, Магнітбуду, Дніпрогесу. Обладнання Дніпрельстану коштувало 31 млн. валютних крб., а для ХТЗ –15,3 млн. крб. Отже, на їх спорудження вистачило саме валютних коштів ВУК „Торгсин“, вилучених протягом 1932 р. (13,8 млн. крб.) та в 1933 р. (24,8 млн. крб.). Протягом 1932–1935 рр., за підрахунками істориків, система торгсину „заготовила“ 98,7 т чистого золота, а вся золотопромисловість СРСР видобула у 1933 р. 82,8 т золота. Тоталітарний режим витворив та здійснив цинічну форму масових заготівель побутового золота – ТОРГСИН, яку у 30-х рр. люди тлумачили таким чином: Товарищи Опомнітесь! Родина Гибнет. Сталин Истребляет Народ. Якщо зважити, що від голоду в Україні померло близько 10 млн. осіб, то життя українського селянина коштувало 3,9 торгсинівського карбованця.

КАНІБАЛІЗМ – АПОГЕЙ ГОЛОДОМОРУ

Історики сперечаються стосовно кількості жертв голодомору, але є події і явища, які затьмарюють будь-яку статистику. До них можна віднести масові випадки канібалізму в українському селі 1933 р., хоча вони траплялися і весною 1932 р. Його наукові тлумачення (антропофагія, некрофагія, канібалізм) не передають глибини трагедії та мутації людської психіки. У божевільних очах людодіда смерть втрачала страх і святість, спокуту і гріх, біль і співчуття.

Архівні фонди зафіксували сотні випадків канібалізму в Україні, розслідуванням яких займалося ГПУ. Спалах людодіства припадає на весну – початок літа 1933 р. Поїдання людей були зафіксовані в усіх областях УСРР. Так, в с. Байдівка Старобільського району Донецької області 37-річна жінка харчувалася трупом її померлого чоловіка, котрого нікому було похоронити, а в неї не вистачило фізичних сил „вирити могилу“. 5 травня 1933 р. в с. Бойки Решетилівського району Харківської області жінка разом з дорослою донькою, яка мала немовля, задушили його і зварили. В Охтирському районі 20 травня того ж року чоловік з дружиною заманили до хати бездомну 8-річну дівчинку, яку зарізали. Жінка-людодідка зізналася: „Я та мій чоловік 3. К.